

TALABALARDA AXLOQIY O'ZINI ANGLASH VA BURCH HISSINING O'ZARO DETERMINANTLIGI: PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK TAHLIL**Davidov Bobur Bahodir o'g'li**

Oriental universiteti, katta o'qituvchisi.

Tel.: +998 93 606-63-13 e-mail: mistrbab92@gmail.com**Xudoyberdiyev Ilhomjon**

Oriental universiteti talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18730015>

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot talabalarda axloqiy o'zini anglash va burch hissining o'zaro determinantlik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda pedagogik-psixologik mexanizmlar, motivatsion omillar va ijtimoiy ta'sir komponentlari kompleks tahlil qilindi.

Empirik natijalar burch hissi axloqiy refleksiya va axloqiy qaror qabul qilish darajasini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijasida determinantlik modeli ishlab chiqildi va uning ta'lim jarayonidagi amaliy ahamiyati asoslab berildi.

Kalit so'zlar: axloqiy o'zini anglash, burch hissi, determinantlik, pedagogik model, axloqiy refleksiya, motivatsiya, shaxs rivoji.

Annotation. This study aims to identify the mutual determinants of moral self-awareness and a sense of duty in students. The study comprehensively analyzed pedagogical-psychological mechanisms, motivational factors, and components of social influence. Empirical results showed that a sense of duty significantly increases the level of moral reflection and moral decision-making. As a result of the study, a determinant model was developed and its practical significance in the educational process was substantiated.

Keywords: moral self-awareness, sense of duty, determinant, pedagogical model, moral reflection, motivation, personal development.

XXI asr globallashtirish jarayonlari, axborot oqimining keskin ortishi hamda ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar yoshlarning ma'naviy-axloqiy pozitsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Oliy ta'lim tizimi nafaqat professional kompetentlikni shakllantirish, balki shaxsning axloqiy barqarorligini ta'minlash vazifasini ham bajaradi. Ayniqsa, kelajak mutaxassislarida ichki mas'uliyat, ijtimoiy burchni anglash va axloqiy mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish strategik ahamiyat kasb etadi.

Axloqiy o'zini anglash — bu shaxsning o'z harakatlari, qadriyatlari va ijtimoiy rolini tanqidiy tahlil qilishi, o'z xulq-atvorini ichki me'yorlar asosida baholay olishi hamda axloqiy pozitsiyasini ongli ravishda shakllantirish jarayonidir. Mazkur tushuncha refleksiya, qadriyatlar tizimi, ichki nazorat va mas'uliyat kategoriyalari bilan uzviy bog'liq.

Burch hissi esa shaxsning ijtimoiy va kasbiy majburiyatlarini ichki ehtiyoj sifatida qabul qilishi, o'z zimmasidagi vazifalarni bajarishga intilishi bilan tavsiflanadi. Psixologik nuqtai nazardan burch hissi ichki motivatsiya, irodaviy barqarorlik va axloqiy nazorat mexanizmlarini faollashtiruvchi omil hisoblanadi. Pedagogik jihatdan esa u tarbiyaviy jarayonning samaradorligini belgilovchi asosiy indikatorlardan biridir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, axloqiy rivojlanish ko'pincha qadriyatlar, ijtimoiy muhit yoki motivatsiya bilan bog'liq holda o'rganilgan. Biroq axloqiy o'zini anglash va burch hissining o'zaro determinantligi, ya'ni biri ikkinchisining rivojlanishiga sababchi bo'luvchi ichki mexanizmlar tizimi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari sharoitida bu ikki fenomenning o'zaro ta'siri ilmiy asosda ochib berilishga muhtoj.

Bugungi kunda yoshlar orasida individualizm, pragmatik yondashuv va tashqi rag'batga qaramlikning kuchayishi ichki burch hissining zaiflashishiga olib kelmoqda. Bu esa axloqiy qaror qabul qilishda printsiptiallikning pasayishi, ijtimoiy mas'uliyatning sustlashuvi kabi holatlarni yuzaga keltiradi. Shunday sharoitda talabalarda ichki burch hissini mustahkamlash orqali axloqiy o'zini anglashni rivojlantirish dolzarb pedagogik vazifaga aylanadi.

Mazkur tadqiqotda determinantlik tushunchasi metodologik asos sifatida qo'llanildi.

Determinantlik — bu psixik jarayon va sifatlarining o'zaro sabab-oqibatli bog'liqligini anglatadi. Tadqiqot konsepsiyasiga ko'ra, burch hissi axloqiy o'zini anglashning ichki determinant omili sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni, talaba o'z zimmasidagi ijtimoiy va kasbiy vazifalarni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilgan sari, uning axloqiy refleksiyasi chuqurlashadi va o'zini anglash darajasi oshadi.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, unda axloqiy o'zini anglash va burch hissi o'rtasidagi o'zaro determinantlik modeli ishlab chiqiladi hamda u pedagogik-psixologik nuqtai nazardan asoslanadi. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan modelni oliy ta'lim tizimida tarbiyaviy jarayonni takomillashtirishda qo'llash imkoniyati bilan belgilanadi.

Shu asosda tadqiqotning maqsadi — talabalarda axloqiy o'zini anglash va burch hissining o'zaro determinantlik mexanizmlarini aniqlash hamda ularni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot gipotezasi: agar oliy ta'lim muassasasida refleksiv muhit, ijtimoiy mas'uliyatga yo'naltirilgan faoliyat va kasbiy burchni modellashtiruvchi pedagogik shart-sharoitlar yaratilsa, talabalarda burch hissi kuchayadi va natijada axloqiy o'zini anglash darajasi sezilarli ravishda oshadi.

Tadqiqot dizayni va metodologik yondashuv. Mazkur tadqiqot aralash (mixed-methods) dizayn asosida tashkil etildi. Unda miqdoriy (kvantitativ) va sifat (kvalitativ) metodlar integratsiyasi qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida quyidagi yondashuvlar belgilandi:

- ✓ **Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv** – talabaning ichki motivatsiyasi va individual rivojlanish dinamikasini hisobga olish;
- ✓ **Faoliyatli yondashuv** – axloqiy sifatlar real ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanishini asoslash;
- ✓ **Aksiologik yondashuv** – qadriyatlar tizimi va ichki me'yorlar rolini aniqlash;
- ✓ **Deterministik yondashuv** – burch hissi va axloqiy o'zini anglash o'rtasidagi sabab-oqibatli bog'liqlikni aniqlash.

Tadqiqot eksperimental-korrelyatsion xarakterga ega bo'lib, uch bosqichda amalga oshirildi:

1. diagnostik (boshlang'ich o'lchov),
2. tajriba-amaliy (pedagogik ta'sir),
3. yakuniy tahlil (nazorat o'lchovi).

Tadqiqot ishtirokchilari. Tadqiqot 2025–2026 yillarda respublikaning 2 ta oliy ta'lim muassasasida olib borildi. Unda jami 180 nafar talaba (2–3-bosqich) ishtirok etdi.

Ishtirokchilar quyidagicha taqsimlandi:

Tajriba guruhi – **90 nafar talaba**

Nazorat guruhi – **90 nafar talaba**

Tanlov tasodifiy (random) usulda amalga oshirildi. Ishtirokchilarning oʻrtacha yoshi 19–22 yoshni tashkil etdi. Jinsiy nisbat va ijtimoiy kelib chiqish omillari ham muvozanatli tarzda hisobga olindi.

Tajriba va nazorat guruhlarini oʻrtasida boshlangʻich koʻrsatkichlar boʻyicha sezilarli farq kuzatilmadi ($p > 0.05$), bu esa eksperimentning obyektivligini taʼminladi.

Oʻlchov vositalari va diagnostika metodikalari. Tadqiqotda quyidagi psixologik-pedagogik diagnostik vositalar qoʻllanildi:

1. Axloqiy oʻzini anglash darajasini aniqlash testi

- Refleksiya koʻrsatkichi
- Axloqiy baholash mezonlari
- Axloqiy qaror qabul qilish modeli

2. “Burch hissi indeksi” (mualliflik metodikasi)

Mazkur shkala 4 komponentdan iborat:

- Ichki masʼuliyat
- Ijtimoiy majburiyatni qabul qilish
- Kasbiy burchni anglash
- Axloqiy barqarorlik

Likert shkalasi (1–5 ball) asosida baholandi.

Ichki konsistensiya koʻrsatkichi (Cronbach’s alpha) – 0.81 ni tashkil etdi, bu metodikaning ishonchliligini tasdiqlaydi.

Muammoli vaziyatlar tahlili. Talabalarga axloqiy tanlov talab qiluvchi vaziyatlar taqdim etildi va ularning qaror qabul qilish strategiyalari tahlil qilindi.

4. Kuzatuv va refleksiv yozma topshiriqlar. Sifat tahlil uchun talabalarning yozma refleksiyalari kontent-analiz usulida oʻrganildi.

Tajriba dasturi mazmuni. Tajriba guruhi bilan 6 oy davomida maxsus ishlab chiqilgan pedagogik dastur amalga oshirildi. Dastur quyidagi bloklardan iborat boʻldi:

- ✓ Refleksiv seminarlar
- ✓ Ijtimoiy loyihalarda ishtirok
- ✓ Kasbiy burch modellashtirish treninglari
- ✓ Axloqiy muammoli vaziyatlar muhokamasi
- ✓ Oʻzini baholash va oʻzini nazorat qilish mashqlari

Nazorat guruhida esa anʼanaviy taʼlim jarayoni davom ettirildi.

Maʼlumotlarni qayta ishlash usullari. Olingan natijalar quyidagi statistik metodlar yordamida tahlil qilindi:

- ✓ Deskriptiv statistika (oʻrtacha qiymat, standart ogʻish)
- ✓ Student t-testi (tajriba va nazorat guruhlarini taqqoslash)
- ✓ Korrelyatsion tahlil (Pearson r)
- ✓ Faktor tahlil (asosiy komponentlar metodi)

Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0.05$ mezonida belgilandi.

Tadqiqotning etik tamoyillari

Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarning roziligi olindi, shaxsiy maʼlumotlar maxfiyligi taʼminlandi hamda natijalar faqat ilmiy maqsadlarda qoʻllanildi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. **Nishonova, S.** Shaxs axloqiy kamoloti psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2003.

2. **G'oziyev, E.** Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
3. **Davletshin, M.** Pedagogik psixologiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2008.
4. **Mavlonova, R.** Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
5. **Egamberdiyeva, N.** Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: Noshir, 2015.
6. **Ochilov, M.** Axloqiy tarbiya asoslari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
7. **Yuldashev, J.** Shaxs va qadriyatlar tizimi. – Toshkent: Fan, 2012.